

КОТУХА О. С.,

кандидат юридичних наук, професор,
декан факультету права,
(Львівський торговельно-
економічний університет)

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.36>

ЦІННОСТІ ПРАВОСУДДЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДОБРОЧЕСНОСТІ СУДДІВ ТА ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ В СУДОЧИНСТВІ

У статті досліджено цінності правосуддя крізь призму доброчесності суддів та громадської участі у судочинстві. Окреслено ціннісно-правові константи винесення судових рішень. Зазначено, що правосуддя є інститутом не лише юридичним, що не піддається сумніву, а й соціальним, спрямованим на здійснення однієї з найважливіших функцій охорони, захисту та відновлення суспільно значущих інтересів, їх гармонізацію на користь суспільства загалом та окремих його членів. А тому воно засноване і виражає насамперед, правові цінності, які сформувались у певному соціокультурному просторі та є однією з гарантій цілісності Української держави. Цінності ж, втілені в чинному законодавстві України, відповідають як міжнародним стандартам правосуддя, так і національним традиціям. Наголошено, що суспільне сприйняття правосуддя відіграє ключову роль у захисті прав людини та підтримка довіри громадян України до судової системи. правосуддя не тільки впливає на громадське сприйняття справедливості, а й формує ставлення громадян України до судової влади та позиціонування її ролі в суспільстві як незалежного арбітра у вирішенні спорів між громадянами, між громадянами та державою, а також у питаннях, що стосуються порушення законності. Основна роль судової влади полягає у забезпеченні верховенства права, захисті прав і свобод людини, а також у підтримці правопорядку та справедливості. Цього можливо досягти завдяки громадській участі у судочинстві. Акцентовано, що сучасна судова система стикається з низкою проблем, які істотно впливають на її ефективність та справедливість, і, однією з таких ключових проблем є перевантаженість суддів, що призводить до значних затримок у розгляді справ. Крім того, існує проблема недостатньої прозорості судових процесів, що знижує довіру громадян України до системи правосуддя. Зроблено висновок, що саме громадська участь у процесі судочинства суттєво підвищить ефективність аналізу доказів та винесення судами рішень по справам, таким чином допоможе уникнути упередженості та забезпечити справедливість правосуддя.

Ключові слова: права людини, цінності, ціннісно-правові константи, правосуддя, судочинство, перехідне правосуддя, інституційні реформи, істина, доброчесність суддів, громадська участь у судочинстві, воєнний стан, міжнародні стандарти, люстрація.

Kotukha O. S. Values of justice through the prism of judicial integrity and public participation in the judicial proceedings

The article examines the values of justice through the prism of the integrity of judges and public participation in the judicial process. The value-legal constants of judicial decisions are outlined. It is noted that justice is not only a legal institution that is beyond doubt, but also a social one, aimed at implementing one of the most

important functions of protecting, defending and restoring socially significant interests, harmonizing them for the benefit of society as a whole and its individual members. Therefore, it is based on and expresses, first of all, legal values that have been formed in a certain socio-cultural space and are one of the guarantees of the integrity of the Ukrainian state. The values embodied in the current legislation of Ukraine correspond to both international standards of justice and national traditions. It is emphasized that the public perception of justice plays a key role in protecting human rights and maintaining the trust of Ukrainian citizens in the judicial system. Justice not only affects the public perception of justice, but also shapes the attitude of Ukrainian citizens towards the judiciary and the positioning of its role in society as an independent arbitrator in resolving disputes between citizens, between citizens and the state, as well as in matters relating to violations of the rule of law. The main role of the judiciary is to ensure the rule of law, protect human rights and freedoms, as well as maintain law and order and justice. This can be achieved through public participation in judicial proceedings. It is emphasized that the modern judicial system faces a number of problems that significantly affect its efficiency and fairness, and one of these key problems is the overload of judges, which leads to significant delays in considering cases. In addition, there is a problem of insufficient transparency of judicial processes, which reduces the trust of Ukrainian citizens in the justice system. It is concluded that public participation in the judicial process will significantly increase the efficiency of evidence analysis and court decisions on cases, thus helping to avoid bias and ensure the fairness of justice.

Key words: *human rights, values, value-legal constants, justice, judicial process, transitional justice, institutional reforms, truth, integrity of judges, public participation in judicial process, martial law, international standards, lustration.*

Вступ. Для здійснення правосуддя вітчизняна судова система використовує різні механізми, такі як процесуальні норми, докази та судові прецеденти. Ці інструменти спрямовані на об'єктивне встановлення обставин справи та винесення справедливого судового рішення. Проте, незважаючи на зусилля судової системи, досягнення істини в правосудді та відновлення довіри до судової гілки влади – процес не завжди справедливий. «Процес здобуття довіри є важким і довготривалим, в той час як втратити її можна за секунду – тому від судді вимагається постійна робота на благо вищого суспільного інтересу» [1, р. 54] – слушно наголошує професор права, автор монографії про доброчесність судді «The Integrity of the Judge: A Philosophical Inquiry» (2009 р.) Джонатан Соєгарно. Однією з ключових проблем у цій сфері є людський чинник, включаючи суб'єктивність суддів та інших учасників судового процесу. Окрім того, недоліки доказової бази також можуть перешкоджати встановленню об'єктивної істини по справі.

Питання ухвалення рішення суду є ключовим елементом будь-якого судочинства, тому що це результат судового розгляду, яким підводяться підсумки усієї процесуальної діяльності суду, та є фінальним актом, яким завершується правосуддя [2]. Судова практика вказує на те, що значна кількість судових справ переглядається через помилки у судових рішеннях. Ці помилки можуть бути різного характеру, включаючи описки, арифметичні помилки, або навіть більш серйозні неточності у встановленні фактів чи застосуванні законодавства. Такі обставини свідчать про необхідність удосконалення механізмів правосуддя та його ціннісно-правових констант. Ці проблеми підкреслюють важливість подальшого здійснення інституційних реформ у сфері правосуддя з метою підвищення точності та справедливості винесення судових рішень, що є основою доброчесності суддів.

Зазначимо, що суспільне сприйняття правосуддя відіграє ключову роль у захисті прав людини та підтримка довіри громадян України до судової системи. Громадяни України очікують, що органи судової влади будуть прагнути встановленню істини та забезпеченню

принципу справедливості. Як показує практика – значна кількість людей вважає, що суди повинні не тільки дотримуватися процесуальних норм, а й активно прагнути до об'єктивного встановлення істини та фактів. При цьому випадки несправедливих судових рішень можуть підривати довіру до судової системи, що потребує постійного вдосконалення механізмів її роботи. Адже, правосуддя – це особливий вид людської діяльності, що покладається суспільством та державою на уповноважені органи.

Таким чином, правосуддя не тільки впливає на громадське сприйняття справедливості, а й формує ставлення громадян України до судової влади та позиціонування її ролі в суспільстві як незалежного арбітра у вирішенні спорів між громадянами, між громадянами та державою, а також у питаннях, що стосуються порушення законності. Основна роль судової влади полягає у забезпеченні верховенства права, захисті прав і свобод людини, а також у підтримці правопорядку та справедливості. Цього можливо досягти завдяки громадській участі у судочинстві.

Однак, сучасна судова система стикається з низкою проблем, які істотно впливають на її ефективність та справедливість, і, однією з таких ключових проблем є переважність суддів, що призводить до значних затримок у розгляді справ. Крім того, існує проблема недостатньої прозорості судових процесів, що знижує довіру громадян України до системи правосуддя. Також важливим аспектом є вплив зовнішніх чинників, таких як політичний тиск та економічні інтереси, на ухвалення справедливих судових рішень. Неправильні інтерпретації у судовій практиці можуть мати серйозні наслідки, впливаючи як на результат конкретних судових справ, так і на загальне сприйняття правосуддя в Україні. Помилки можуть виникати через труднощі в розумінні правових норм, недостатньої кваліфікації учасників судового процесу чи упередженості, що підриває ефективність судової системи. Такі помилки можуть стати причиною несправедливого покарання чи виправдання винних. Наслідки неправильних інтерпретацій у судовій практиці суттєво впливають на довіру суспільства до судової гілки влади.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Дослідженням проблеми правосуддя, а також його соціальної ролі в Україні займалися такі вчені, як Я. Берназюк, Т. Вільчик, Д. Гудима, В. Комзюк, Л. Москвич, О. Овчаренко, Т. Подорожна, Г. Попадинець, В. Сердюк, Л. Фесенко, І. Фролова, О. Хотинська-Нор, Г. Христова, В. Шевцова, О. Щербанюк, І. Юревич та ін. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, детального вивчення потребує проблема цінностей правосуддя крізь призму доброчесності суддів та громадської участі у судочинстві.

Метою статті є дослідження цінностей правосуддя крізь призму доброчесності суддів та громадської участі у судочинстві.

Виклад матеріалу. Правосуддя як соціологічний та юридичний феномен виступає багатогранним об'єктом наукового дослідження, що обумовлено, передусім, його релевантністю як секулярної та теологічної категорії соціальної дійсності [3, с. 23]. Цей феномен є одночасно філософською, соціологічною, культурологічною та юридичною категорією. Щодо останньої характеристики, то відзначимо, що широкий зміст юридичної категорії «правосуддя» носить публічно-правовий характер, а у вузький – державно правовий. У широкому значенні, правосуддя – це функція судової влади, яка полягає в здійсненні правосуддя, тобто вирішенні правових спорів та розгляді кримінальних справ.

На думку В. Комзюк, «правосуддя – це вид державної діяльності, механізм реалізації судової влади, її основна функція, що полягає у розгляді і вирішенні в судових засіданнях судових справ, що здійснюється судами у формі цивільного, кримінального, адміністративного та господарського судочинства з дотриманням встановленої законом процесуальної форми та принципів. Це поняття включає в себе не лише судовий розгляд, але й організацію судової системи, діяльність судів та суддів, а також процесуальні норми, що регулюють судочинство» [4, с. 88].

Тобто широкий зміст поняття «правосуддя» охоплює: функцію судової влади (правосуддя є основною функцією судів, що визначає їх роль у суспільстві та державі);

організацію судової системи (включає в себе створення, реорганізацію та ліквідацію судів, а також визначення їх компетенції); діяльність судів та суддів (охоплює розгляд справ, винесення рішень, забезпечення дотримання законності та справедливості); процесуальні норми (регулює порядок судового розгляду, права та обов'язки учасників процесу, а також процедури оскарження судових рішень); принципи правосуддя (наприклад, рівність усіх перед законом і судом, незалежність суддів, змагальність сторін у судовому процесі); забезпечення верховенства права (правосуддя має гарантувати, що закон є вищим за будь-які інші інтереси та що всі особи, включаючи державу, підпорядковані закону).

Таким чином, правосуддя – це не лише судовий процес, а й цілісно-ціннісна система, яка забезпечує справедливий та законний розгляд справ, а також захист прав та свобод громадян України. І хоча право людини на правосуддя відноситься до позитивних, а не природних, наданих людині від народження, воно, як явище соціальне та юридичне, крім іншого, покликане забезпечувати охорону та захист прав і свобод як людини – живої біологічної істоти, її потреб жити в безпеці так і громадянина – члена соціально-політичного та правового суспільства. Звідси очікування суспільства та вимоги законодавця до його організації та якості не можуть бути зведені виключно до юридичних питань, а мають бути скеровані й на соціокультурні проблеми суспільства. Причому вони обумовлені суспільними інтересами, які дещо відрізняються від інтересів держави та її органів.

У цьому можна акцентувати, що судові реформи, які були проведені в різні історичні епохи, в різних державах, найчастіше і були спрямовані на створення судоустрою та судочинства, за формою та змістом яких ці інтереси могли значно відрізнятися в залежності від цілей реформаторів та історичного контексту, а відтак, потребували збалансування [5, с. 38]. Наприклад, судова реформа в Гетьманщині (1760–1763 роки): гетьман Розумовський провів судову реформу, яка мала на меті впорядкування судової системи Гетьманщини. Також як приклад, судова реформа в Україні (2014 – дотепер): після Революції гідності в Україні було розпочато масштабну судову реформу, спрямовану на покращення судової системи. Судові реформи проводились у багатьох країнах світу в різні періоди, і кожна з них мала свої особливості та цілі, зумовлені конкретними історичними обставинами.

В Україні саме реформована національна судова система має заповнити вакуум «правовладдя» у перехідний період, у тому числі через пряме застосування норм Конституції України у разі порушення законодавством перехідного періоду вимог верховенства права. Концепція «перехідної юстиції» охоплює повний спектр процесів і механізмів, пов'язаних з намаганням суспільства дійти згоди щодо низки масштабних порушень у минулому, щоб забезпечити притягнення до відповідальності, здійснення правосуддя (забезпечення справедливості) та досягнення примирення». Вони можуть включати як судові, так і позасудові механізми з різним рівнем міжнародної участі (або взагалі без такої), так і індивідуальні судові переслідування, репарації, пошук істини, інституційну реформу, перевірки та звільнення (люстрацію) або їх комбінацію [6].

Досвід європейських країн показує, що рівень демократії в суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади, його спроможністю об'єктивно і неупереджено приймати судові рішення виключно на основі норм права [7]. Численні історичні приклади показують, що в процесі інституційних реформ людством було накопичено і визначено низку принципів і цінностей належної організації правосуддя, які наразі як універсальні, включені в національне законодавство та міжнародні стандарти правосуддя [8]. Реформування судової гілки влади зумовлює необхідність врахування міжнародних стандартів правосуддя. Ці міжнародні акти містять численні норми, що визначають роль суддів при здійсненні правосуддя та визначають особливості їх правового статусу. Це цілком закономірно, оскільки саме правосуддя є найважливішою гарантією захисту принципів верховенства права, основоположних прав і свобод людини та цінностей демократичного суспільства [5, с. 40].

Отож постає питання: наскільки важливим є вплив цінностей правосуддя на винесення справедливого судового рішення, тобто на встановлення істини (правди) по справі?

Підкреслимо, що цінності завжди відігравали ключову роль у формуванні сприйняття таких понять, як істина і правда, особливо в межах судових процесів. Культурні ж відмінності можуть суттєво впливати на інтерпретацію доказів та фактів, що безпосередньо затримує об'єктивність та справедливість судових рішень. Можна стверджувати, що етичні та правові норми відіграють велику роль у забезпеченні справедливості судових рішень, а прозорість і відповідальність дозволяють мінімізувати ризики упередженості та судових помилок. Важливо й те, що правові норми забезпечують контроль за дотриманням цих принципів.

Якщо ж розглядати сучасні юридичні практики, які являють собою сукупність методів і підходів, що використовуються в різних юрисдикціях для забезпечення справедливості у судових розглядах, можна стверджувати, що вони охоплюють як традиційні процедури, так і інноваційні методи, спрямовані на підвищення ефективності та прозорості судового процесу. При цьому комплексний підхід до юридичних практик включає не тільки дотримання міжнародних стандартів, а й ефективне вирішення судових конфліктів, що є важливим аспектом забезпечення правосуддя.

Уважаємо, що принципи, або основні засади правосуддя, є одночасно і цінностями, що визначають його соціальну і правову значущість для суспільства та, водночас, виступають орієнтирами у його організації та здійсненні. Серед них слід виокремити: незалежність суду та незмінність суддів (застосовні в умовах поділу державної влади та визнання інституційної та функціональної самостійності судової влади); неупередженість (упередженість), об'єктивність судді; компетентність (застосовується в умовах сформованої професіоналізації суддівської діяльності), чесність, здатність мислити, сумлінність тощо; доступність правосуддя, заборона відмови у правосудді; законність процесу і справедливість винесеного рішення (відомі історичні приклади конкуренції принципів законності та доцільності: як правило перехідні, революційні періоди); принцип істини (або «правди», як антипода «кривди»); інстанційність судочинства та диференційованість підсудності; юридична рівність сторін (етнічна, громадянська); гласність, публічність, змагальність судочинства; принцип демократизму; гуманізм, охорона честі та гідності людини та ін.

Коли громадяни України зіштовхуються із помилками у правозастосуванні, їх впевненість у справедливості та неупередженості судових органів значно знижується, що може призвести до зростання соціальної напруги у суспільстві та зменшення готовності звертатися за захистом своїх прав до суду. У цьому контексті запобігання помилкам в інтерпретації та забезпечення прозорості судових процесів стають ключовими чинниками для підтримки довіри до органів правосуддя.

При цьому слід враховувати, що такі первинні принципи–цінності правосуддя, як універсалізм та принцип рівності, іманентні йому та похідні від родового (щодо «правосуддя») поняття «право». Та, чи інша, модель правової організації суспільної влади встановлює відповідну їй модель. Правосуддя, отже, у державно-організованому суспільстві – стає одним із найважливіших елементів державного механізму.

Щодо одного з найважливіших принципів організації правосуддя, принципу незалежності суду, то він отримав доктринальне обґрунтування у працях відомих мислителів та філософів права у різні історичні часи. У свій час ще Г. Кельзен висловлюючись про гарантії конституції зауважував: «Якщо суддя залишає територію, де існує підведення справи під дію загальних норм залежно від його обставин і тим самим виникає змістовна прив'язка до закону, то він уже не може бути незалежним суддею, і ніяка видимість форми юстиції не позбавить його цього слідства» [9, с. 273]. Юридично дійсні правові норми, принципи права було перетворено на цінності, аби уможливити їх несправедливе застосування суддею. Проте, «на відміну від норм цінності, мають телеологічний зміст», зазначає Ю. Хабермас, один із непримиренних критиків використання доктрини порядку цінностей (Wertordnungslehre) у практиці ФКС Німеччини та автор терміна «юриспруденція цінностей» [10, р. 88]. Це методологічне рішення не можна не визнати правильним з точки зору того, що прагнення Федерального Конституційного суду Німеччини посилити дійсність прав людини призвело до того, що вони трансформувалися. Типовий практикований судами

спосіб аргументації – встановлення пропорційності цілей (цінностей) та засобів їх досягнення є основою правосуддя.

Утім, різні цінності конкурують за пріоритет час від часу тією мірою, як вони знаходять визнання у межах культури вони утворюють зміни. Звідси масштаб цінностей, що постійно змінюється судами, здатний змінювати й баланс між ними. Однак способи виявлення судами цінностей різні і навіть «опитування громадської думки, – зазначає экс-суддя ЄСПЛ А. Шайо (2008–2017 рр.), – необов’язково відображають справжні конституційні цінності» [11, р. 84]. Тим часом суспільство та його члени розглядаються конституційними судами та ЄСПЛ як конституційовані цінностями, що фіксуються у поняттях конституційної та європейської ідентичності. Так, Європейський Союз визначається як «спільнота цінностей». За словами экс-судді ЄСПЛ А. Нусбергера (2011–2019 рр.), Європейський Союз – це спільнота, у якій присутні «спільні ціннісні настанови, які об’єднували Західну Європу після 1945 року» [12]. Ця система цінностей усвідомлюється як загальна у тому числі у її протиставленні іншим спільнотам, цінності яких інтерпретуються як протилежні та такі, що несуть загрозу.

Правосуддя, як зазначалося вище, є інститутом не лише юридичним, що не піддається сумніву, а й соціальним, спрямованим на здійснення однієї з найважливіших функцій охорони, захисту та відновлення суспільно значущих інтересів, їх гармонізацію на користь суспільства загалом та окремих його членів. А тому воно засноване і виражає насамперед, правові цінності, які сформувались у певному соціокультурному просторі та є однією з гарантій цілісності Української держави.

Цінності ж, втілені в чинному законодавстві України, відповідають як міжнародним стандартам правосуддя, так і національним традиціям. Так, ще 8 лютого 2025 року набрав чинності Закон України від 19 грудня 2024 року № 4173-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень» [13]. Цим Законом внесено зміни до ЦПК України, ГПК України та КАС України, у яких вилучено усі положення, що містять словосполучення «нарадча кімната». Натомість такими змінами посилюються існуючі гарантії незалежності судді щодо таємниці ухвалення судового рішення, що встановлені статтею 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема процесуальним законом чітко передбачено, що будь-яке втручання у процес ухвалення судом судового рішення забороняється.

Проте і сучасний його стан не задовольняє повною мірою громадськість. Але, ймовірно, проблема полягає не в недоліках загальновизнаних цінностей, а в труднощах їх практичної реалізації. Разом з тим очевидно, що низка традиційних універсальних цінностей, що формально визначають природу суду в демократичній правовій державі, в Україні поки що не має достатнього забезпечення. До них належать: незалежність, справедливість та неупередженість правосуддя, недоторканність суддів (суддівський імунітет), вільний та рівний доступ громадян України до суду, судова спеціалізація, законна процедура затримання та передання до суду, презумпція невинуватості та ін. На жаль, суд як інструмент захисту та відновлення порушених прав відчуває кризу, а це зумовлює пошук та використання альтернативних способів забезпечення ефективності правосуддя.

Висновки. У сьогоденні поняття істини, правди та правосуддя мають як спільні риси, так і значні відмінності, які відіграють ключову роль у вітчизняній судовій практиці. Істина є об’єктивним відображенням фактів, підтверджених доказами, тоді як правда часто має суб’єктивний характер, залежить від сприйняття учасників судового процесу. Правосуддя ж виступає механізмом, що забезпечує баланс між цими поняттями, прагнучи справедливості у винесенні судових рішень. Саме громадська участь у процесі судочинства суттєво підвищить ефективність аналізу доказів та винесення судами рішень по справам, таким чином допоможе уникнути упередженості та забезпечити справедливість правосуддя. Окрім того, продовження фактично незавершеної в Україні судової реформи має мати й наукові підстави. Сучасна доктрина судової влади, заснована на результатах теоретико-правової науки

та відповідних галузевих юридичних досліджень, здатна надати відповіді на багато питань з цієї проблеми.

Список використаних джерел:

1. Soeharno Jonathan. The Integrity of the Judge: A Philosophical Inquiry. Utrecht University, Ashgate. The Netherlands. 2009. 180 p. URL: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/21118/1/30.pdf>.
2. Хотинська-Нор О. Огляд ЗМІ. Основні новели Закону №4173-IX щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень. *Судова влада*. 27.01.2025 р. URL: <https://court.gov.ua/press/publications/1744609/>.
3. Бігун В. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять «судочинство» і «правосуддя»). *Вісник Львівського університету*. Серія юрид. 2009. Вип. 48. С. 21–27.
4. Комзюк В.Т. Щодо нормативного визначення поняття і сутності правосуддя *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 88-92. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/277615/272373>.
5. Дашкевич С. Міжнародні стандарти правового статусу судді. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4 (28). С. 38-43.
6. Хрystова Г. Застосування конституції в умовах перехідного правосуддя: до постановки проблеми в українських реаліях. Верховенство права і перехідна юстиція у конфліктних та постконфліктних суспільствах. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Khrystova_TJ_VC_Ukr.pdf.
7. Попадинець Г. О. Сутність, зміст та основні ознаки судової влади. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 4. 2021. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2021/21.pdf.
8. Кузьмук В. Міжнародні принципи та стандарти правосуддя. *Юридична газета*. 2014. № 30 (424). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/mizhnarodni-principi-ta-standarti-pravosuddya.html>.
9. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / (Відп. ред. В. С. Бігун). К., 2009. 316 с.
10. Habermas Ju. Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. 1981. 533 S.
11. Sajó A. Social Rights as Middle-Class Entitlements in Hungary: The Role of the Constitutional Court. Courts and Social Transformation in New Democracies: An Institutional Voice for the Poor? / Ed. by R. Gargarella, P. Domingo, T. Roux. Ashgate Publishing, 2006. P. 83–106.
12. Механізм взаємодії з Європейським Судом з прав людини: перегляд судових рішень після встановлення порушення Європейським судом з прав людини. *Рада Європи*. 160 с. URL: <https://rm.coe.int/handouts-mechanisms-kushnir-final/16809b8475>.
13. Закон України від 19 грудня 2024 року № 4173-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення ухвалення та проголошення судових рішень». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4173-20#Text>.

